

MAŁGORZATA OMILANOWSKA

Warszawa, Instytut Sztuki PAN

Projekty Franza Schwechтена, Édouarda André i Stanisława Witkiewicza dla Połagi

Popularny litewski nadmorski kurort słynący z białych piaszczystych plaż, wielkiego mola i hałaśliwego deptaka, chętnie odwiedzany przez polskich letników, zawdzięcza swe powstanie inicjatywom jednego człowieka – Feliksa Tyszkiewicza¹. Jego wyobrażenia i możliwości finansowe pozwoliły na zaangażowanie znanych w Europie architektów – Franza Heinricha Schwechтена i francuskiego projektanta ogrodów Édouarda André – którzy stworzyli niezwykłą koncepcję wzniesienia okazałej rezydencji (il. 1-2) połączonej z ekskluzywnym, nowoczesnym uzdrowiskiem morskim. Nie wszystkie zamierzenia udało się zrealizować, ale zachowane elementy całości i ocalałe projekty pozwalają dziś odtworzyć jedną z najoryginalniejszych prywatnych inicjatyw budowlanych przełomu XIX i XX w. na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej.

Udział w całym przedsięwzięciu Édouarda André był znany badaczom, natomiast autorstwo Franza Schwechтена przez lata budziło wątpliwości. Po raz pierwszy informacja o Franzu Schwechтенie jako twórcy projektu pałacu w Połagdzie pojawiła się w publikacji historyka Stanisława Karwowskiego już w 1913 r.² Od tej pory była ona wielokrotnie powtarzana w literaturze przewodniczej, zarówno polsko- jak i litewskojęzycznej, a także w powojennych naukowych publikacjach litewskich³. Nazwisko Schwechテナ nie pojawiło się jednak w monumentalnej publikacji Romana Aftanazego, który opisując historię budowy pałacu opierał się na informacjach uzyskanych od bliskiej rodziny zleceńodawcy⁴. W efekcie autorstwo Schwechテナ przestało być uważane za oczywiste, a brak źródłowego potwierdzenia udziału niemieckiego architekta w powstaniu pałacu w Połagdzie powodował, że wątpliwe pozostawały także daty budowy – przyjmowano różne, od r. 1895⁵ aż po r. 1902⁶.

Rozwianie wątpliwości stało się możliwe dopiero dzięki podjęciu przez badaczy niemieckich badań nad twórczością Schwechテナ i ujawnieniu przez nich istnienia spuścizny

¹ W tym miejscu chciałabym podziękować Tomaszowi Grygielowi za pomoc bibliograficzną i inspirujące dyskusje oraz Ewie Staszewskiej za pomoc w zdobywaniu nieosiągalnych publikacji.

² Stanisław KARWOWSKI, *Połaga i Kretynga*, Poznań 1913, s. 8.

³ M.in. Lietuvos architektūros istorija, T. III, Vilnius 2000, s. 374-375.

⁴ Roman AFTANAZY, *Materiały do dziejów rezydencji*, pod red. Andrzeja J. Baranowskiego, tom IIIA, Warszawa 1987, s. 230-234.

⁵ Zita GENIENĖ, „Nuo vasarvietės iki kurorto”, [w:] *Palangos istorija*, red. Vladas Žulkas, Klaipėda 1999, s. 250 i 252.

⁶ Lietuvos architektūros istorija, T. III, Vilnius 2000, s. 374-375.

1. Pałac w Połdze, fasada. Fot. 2005 r.

projektowej architekta. Schwechten wymienił pałac Tyszkiewiczów w Połdze we własnoręcznie sporządzonym spisie najważniejszych dzieł, zachowanym w rękopisie w zbiorach archiwum Akademii der Künste w Berlinie i opublikowanym przez Verę Frowein-Ziroff w 1982 r.⁷ Monografista Schwechtena, Peer Zietz, Połdze poświęcił niewiele miejsca; opublikował kilkadziesiąt projektów z zachowanej spuścizny architekta, przechowywanej w Geheimes Staatsarchiv Preussische Kulturbesitz w Berlinie⁸, ale Połdę nie uwzględnił ani w katalogu, ani omówieniu, wymieniając ją jedynie w spisie dzieł zrealizowanych⁹. Niniejszy artykuł po raz pierwszy publikuje zachowane we wspomnianym archiwum berlińskim zrealizowane i niezrealizowane projekty Schwechtena, zamówione przez Feliksa Tyszkiewicza dla Połdę.

Długa historia Połdę nie miała przełożenia na interesujące dzieje jej architektury i urbanistyki¹⁰. W tradycji litewskiej Połdę zapisała się dzięki niewielkiemu wzgórzu uważanemu za miejsce pogańskiej świątyni, której wiecznego ognia strzegła Biruta. Według legendy porwana przez Kiejstutę wracającego z wyprawy przeciw Krzyżakom i wbrew przeznaczeniu poślubiona, została matką Witolda, a po śmierci męża wróciła do Połdę, gdzie zmarła i została pochowana na owym wzgórzu świątynnym, które od tej pory nosiło miano Góry Biruty i było otaczane specjalną czcią. Połdę leży przy ujściu do Bałtyku niewielkiej rzeczki Rąży, ale mimo to nigdy nie rozwinęła się w znaczący port.

⁷ Vera FROWEIN-ZIROFF, *Die Kaiser Wilhelm-Gedächtniskirche. Entstehung und Bedeutung*, Berlin 1982, s. 422-428. W spisie tym Schwechten wymienia pałac w Połdze dwukrotnie. Pod datą 1895 (s. 424) znajduje się informacja: *Schloss in Polangen bei Memel, graf Felix Tyszkiewicz*, a pod datą 1906-1907 (s. 426): *Schloss Polangen bei Memel, Kapellen-, Balkon- und Terrassenanbau, graf Felix Tyszkiewicz*. Ten drugi zapis został przekreślony, ale chyba tylko ze względu na nikłe znaczenie realizacji, w opinii architekta niewartej umieszczenia na liście „Haupt-Werke”, do budowy bowiem powstały.

⁸ Peer ZIETZ, *Franz Heinrich Schwechten. Ein Architekt zwischen Historismus und Moderne*, Stuttgart 1999.

⁹ Ibid., s. 117. Peer Zietz opatrzył informację o Połdze komentarzem „heutige Zustand unbekant”. Spis ten nie został objęty indeksem topograficznym umieszczonym na s. 119. Fakt zachowania w niemieckim archiwum projektów Schwechtena dla Połdę w literaturze polskojęzycznej ujawnił Krzysztof Stefański w 2001 r.: Krzysztof STEFAŃSKI, „Projekty łódzkich budowli w archiwach berlińskich”, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*, 2001, z. 3, s. 231-238, tu s. 237.

¹⁰ Dzieje Połdę opracowane zostały w pracy zbiorowej: *Palangos istorija*, red. Vladas Žulkus, Klaipėda 1999.

2. Pałac w Połdze, elewacja ogrodowa. Fot. 2005 r.

Od lat 90. XVI w. istniał tu drewniany kościół ufundowany przez Annę Jagiellonkę. W XVII w. Połaga była ekonomią stołu królewskiego, przekształconą następnie w starostwo niegrodowe. Od 1775 r. należała do biskupa Ignacego Massalskiego, następnie do jego bratanicy zameżnej z Wincentym Potockim, a dalej do Ksawerego Niesiołowskiego, od którego w 1824 r. Połagę nabył Michał Tyszkiewicz. W 1839 r. majątek odziedziczył jego przedwcześnie zmarły syn Józef, a po nim właścicielem Połagi został jego wnuk, także Józef Tyszkiewicz ożeniony z Zofią z Horwattów.

Połaga w XIX w. znalazła się w nietypowej sytuacji. Historycznie była częścią Żmudzi, ale na skutek starań Niemców bałtyckich w 1819 r., wraz z wąskim pasem wybrzeża, została przyłączona do Kurlandii, co ułatwiło kontakty z Prusami. Pruski Memel (ob. Kłajpeda) był też „oknem na świat” dla Połagi pozbawionej połączeń kolejowych i dobrych dróg prowadzących do innych miast litewskich i kurlandzkich. Przynależność Połagi do Kurlandii była nie bez znaczenia także ze względu na brak ograniczeń w używaniu języka polskiego w wystąpieniach publicznych¹¹.

Gospodarczo Połaga nie miała wielkiego znaczenia. Nigdy nie rozwinął się tu port handlowy, miejscowa ludność utrzymywała się głównie z rybołówstwa i drobnego rzemiosła. Kiedy na początku XIX w. w Europie rozprzestrzeniła się moda na zażywanie kąpieli morskich i spędzanie wakacji nad morzem, Połaga zaczęła przyciągać letników. Byli wśród nich między innymi Wereszczakowie z córką Marylą i Adam Mickiewicz. W sierpniu 1884 r. kilka letnich tygodni spędził tu m.in. Stanisław Witkiewicz. Konkurencja innych uzdrowisk, a zwłaszcza fatalny dojazd, szybko zredukowała liczbę gości.

Przez cały ten czas Połaga nie była ośrodkiem dóbr i nie było w niej żadnej stałej siedziby. Dopiero Józef Tyszkiewicz, który kupił od Zubowów i obrał za stałą rezydencję niedaleką Kretynę, podjął kilka inicjatyw gospodarczych w Połdze. Między innymi zbudowano

¹¹ Życie codzienne w Kretyndze i Połdze w czasach Józefa Tyszkiewicza opisała we wspomnieniach jego córka Helena z Tyszkiewiczów Ostrowska pt. „Połaga i Kretynka za życia mojego ojca”; maszynopis tych wspomnień w posiadaniu Janusza Przewłockiego, któremu w tym miejscu chciałabym serdecznie podziękować za jego udostępnienie oraz za pomoc w zbieraniu materiałów do artykułu. Fragmenty wspomnień publikowane: „Helena z Tyszkiewiczów Ostrowska, Połaga i Kretynka”, *Karta*, 2004, nr 40, s. 4-25.

wówczas molo, które miało służyć jako przystań dla statków wywożących do Libawy cegły z jego cegielni. Tyszkiewiczowie wykorzystywali także Połagę jako rodzinne letnisko. Zapewne w drugiej połowie lat 70. zbudowali przy trakcie do Memla (obecnie Kłajpeda), nieopodal Rąży, letni dwór, który, jak wspominała córka Józefa, Helena z Tyszkiewiczów Ostrowska, niemal co roku powiększano poprzez dobudowę kolejnych pokoi i werand. Dwór ten miał stać się później domem zdrojowym w utworzonym przez Feliksa Tyszkiewicza uzdrowisku.

Józef Tyszkiewicz zmarł w 1891 r. W efekcie działów majątkowych w Kretyndze osiadł najstarszy syn – Aleksander, Władysław otrzymał Landwarów, Józef – Zatrocze, Antoniemu przypadł miejski pałac w Wilnie i tamtejsze fabryki, a najmłodszemu Feliksowi Połaga. Nowy właściciel Połagi Feliks Tyszkiewicz 15 sierpnia 1893 r. pojął za żonę Antoninę z Korzbok-Łackich, najmłodszą córkę ordynata Władysława Korzbok-Łackiego właściciela Posadowa w Wielkopolsce. Już w następnym roku młoda para doczekała się pierwszego potomka i sprawa budowy własnego domu stała się pilna. Jak wspominał najmłodszy syn Feliksa i Antoniny Tyszkiewiczów, Alfred, decyzję o wyborze Połagi na główną siedzibę rodziny podjęła jego matka, zachwycona nadmorskim krajobrazem tego miejsca¹².

Pierwsze pytanie, jakie nasuwa się w odniesieniu do budowy pałacu w Połędzie, to kwestia, dlaczego Feliks Tyszkiewicz zdecydował się zatrudnić właśnie Franza Schwechtena i Édouarda André. Stanisław Karwowski twierdził, że do spotkania Feliksostwa Tyszkiewiczów ze Schwechtenem doszło przypadkiem w Berlinie, natomiast zgodnie ze wspomnieniami spisany przez Zofię z Tyszkiewiczów Potocką, André miał zostać przez nich poznany również przypadkiem w Monte Carlo¹³. Wydaje się jednak, że wybór zarówno architekta, jak i ogrodnika nie był dziełem przypadku i pochopej decyzji, lecz rezultatem polecenia przez zaufaną osobę, opierającą się na dobrych doświadczeniach z tymi twórcami.

Na pewno w odniesieniu do projektanta ogrodów, a być może także architekta, tymi zaufanymi osobami byli Emilia i Ignacy Bnińscy z Samostrzela. Bnińscy przeprowadzili rozbudowę i modernizację pałacu w Samostrzelu zapewne w latach 80.¹⁴ Pałac ten miał już wówczas długą historię – powstał na miejscu starszego dworu w 1698 r. z inicjatywy Piotra Bnińskiego i około 1825 r. doczekał się klasycystycznej przebudowy, której autorem był być może Karl Friedrich Schinkel, choć brak bezpośrednich dowodów na jego udział¹⁵. Przebudowa przeprowadzona przez Ignacego Bnińskiego uważana jest za dzieło Schwechtena, choć i w tym przypadku nie ma jednoznacznego potwierdzenia źródłowego udziału znanego architekta w pracach w Samostrzelu¹⁶. Analiza formalna zmian przeprowadzonych

¹² Wywiad z Alfredem Tyszkiewiczem w: Jadwiga SIEDLECKA, *Połaga i okolice*, Warszawa 1998, s. 111-122, tu s. 111.

¹³ Tomasz GRYGIEL, „Tiškevičių rūmai Užutrakėje”, [w:] *Trakų istorinis nacionalinis parkas*, Kaunas 2003, s. 84-90, tu s. 88.

¹⁴ Andrzej WĘDZKI, „Przeszłość krajeńskich rezydencji ziemiańskich na przykładzie Samostrzela”, w: *Dziedzictwo kulturowe na Krajnie i Pałukach. Wybrane problemy z dziejów Krajny Nakielskiej*, Nakło 2004, s. 190-211, tu s. 206-208.

¹⁵ *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, T. XI, dawne województwo bydgoskie, z. 20, Wyrzysk, Nakło i okolice, red. Tadeusz CHRZANOWSKI i Marian KORNECKI, Warszawa 1980, s. 40-42.

¹⁶ Schwechten nie wymienia prac w Samostrzelu na liście swoich głównych realizacji (por przypis 6), a w spuściznie po nim, przechowywanej w *Geheimes Staatsarchiv Preussische Kulturbesitz* w Berlinie, brak jest rysunków do tego projektu. Jednak wspomniana lista zawiera tylko najważniejsze prace a w Samostrzelu dokonano tylko modernizacji istniejącej już budowli. Z kolei brak rysunków w spuściznie też niewiele znaczy, archiwum ma bowiem wiele braków, w czasie wojny uległo bowiem częściowemu zniszczeniu.

podczas tej przebudowy w kształcie pałacu i porównanie z innymi realizacjami Schwechтена z lat 80. XIX w. pozwala jednak przypuszczać, że to właśnie on projektował modernizację dla Bnińskich.

Autorstwo Édouarda André projektu parku w Samostrzelu, jak i w sąsiednich Potulicach, należących wówczas do Anieli Potulickiej, jest potwierdzone źródłowo¹⁷. We wspomnieniach spisanych przez jego syna, René André, jest nawet mowa o tym, że podczas podróży do Połagi w 1898 r. odwiedzili razem z ojcem Samostrzel i Potulice, aby zobaczyć efekty swojej pracy¹⁸. Nie da się dziś ustalić, który z podbydgoskich parków był pierwszy, i czy to z inicjatywy Bnińskich czy Potulickiej projekty André trafiły na ziemię krajeńską¹⁹. Popularność André w Europie bardzo wzrosła po opublikowaniu w 1879 r. jego traktatu o parkach i ogrodach, zamówienie u niego projektu nie było więc niczym zaskakującym²⁰. Emilia Bnińska z domu Łacka była młodszą siostrą Władysława Łackiego z Posadowa, ojca Antoniny Feliksowej Tyszkiewiczowej, i bez wątpienia młoda para miała niejedną okazję zapoznania się z efektami pracy André w podbydgoskiej rezydencji bliskich krewnych.

Co do osoby Schwechтена to trzeba brać pod uwagę jeszcze jedną możliwość. Architekt latem 1891 r. zaprojektował pałac w wielkopolskich Brodach, w powiecie nowotomyskim²¹. Majątek ten, należący od 1874 r. do niemieckiej rodziny Pflugów, sąsiadował z Posadowem Łackich, w którym wychowała się Antonina Łacka. Budowa pałacu w Brodach została ukończona najprawdopodobniej w 1892 lub w 1893 r., a więc w momencie, gdy Antonina Łacka wychodziła za Feliksa Tyszkiewicza w lwóweckim kościele parafialnym. Prawdopodobieństwo, że obie rodziny – Pflugów i Korzbok-Łackich – łączyły dobrosąsiedzkie stosunki, pomimo różnicy narodowości, oraz że Antonina i Feliks Tyszkiewiczowie poznali realizację Schwechтена w Brodach, jest dość duże.

Za początek prac nad projektem pałacu w Połądze można przyjąć r. 1895. Najstarsze zachowane projekty Schwechтена są datowane na styczeń i początek lutego 1896 r., a są to już projekty wersji realizacyjnej, która niewątpliwie musiała być poprzedzona fazą sporządzania szkiców i uzgadniania ze zleceniodawcami formy i planu pałacu. Co więcej, Schwechтен umieścił Połagę w spisie swoich najważniejszych dzieł właśnie pod datą 1895, a więc zapewne wtedy wykonał najistotniejszy, twórczy etap prac²².

¹⁷ André wymieniał parki w Potulicach i Samostrzelu na listach swoich najlepszych realizacji, które umieszczał nawet na wizytówkach i drukach reklamowych. Repr. w: „Lietuvos želdynų ateitis”, *Acta Academiae Artium Vilnensis* 23, Vilnius 2001, il. s. 53 i 55.

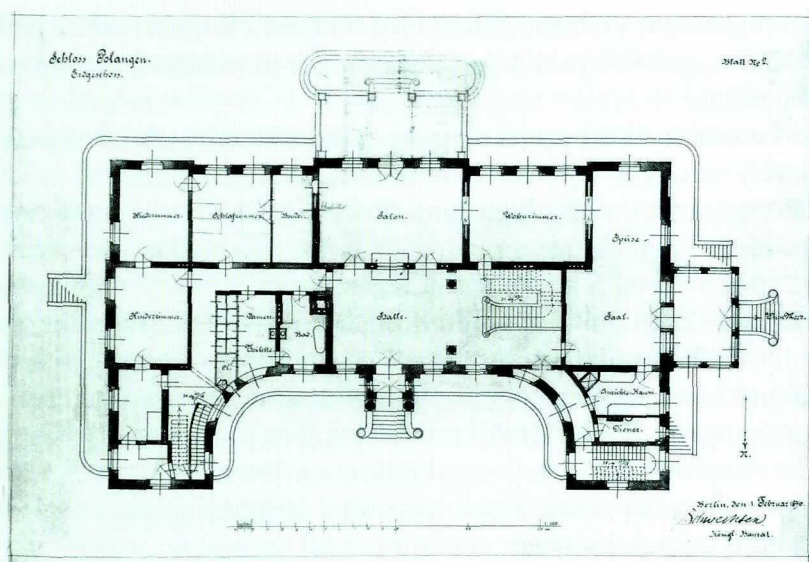
¹⁸ Regimantas PILKAUSKAS, „Parko autentiškumo beiškant”, [w:] *Lietuvos želdynų ateitis*, *Acta Academiae Artium Vilnensis* 23, Vilnius 2001, s. 49-67, tu s. 58.

¹⁹ Niestety, fragmentarycznie już tylko zachowany park w Potulicach w ogóle nie był w dotychczasowej polskiej literaturze uważany za dzieło André i nie stał się dotychczas przedmiotem szczegółowych badań.

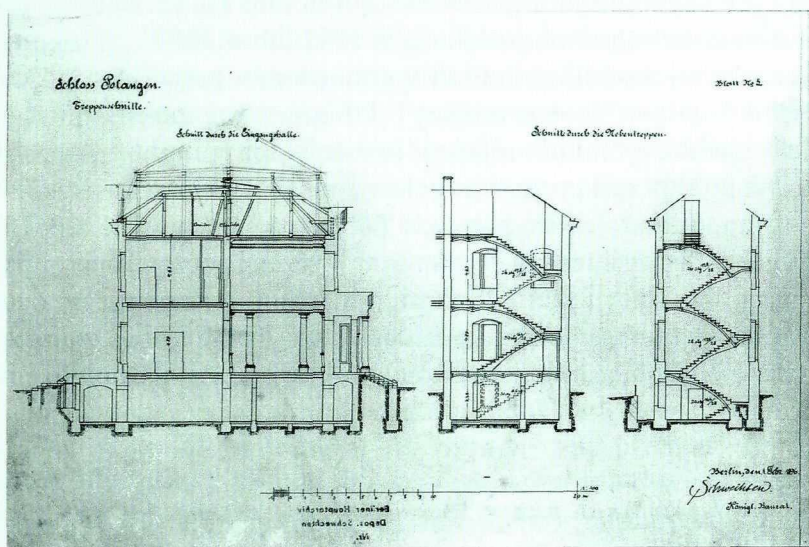
²⁰ Édouard ANDRÉ, *L'Art des jardins: traité général de la composition des parcs et jardins...*, Paris 1879. Książka ta do dziś zachowała się w wielu egzemplarzach w polskich bibliotekach, miał ją także Feliks Tyszkiewicz (Regimantas PILKAUSKAS, „Les travaux d'Édouard André et l'architecture des jardins en Lituanie”, [w:] *Édouard André (1840-1911) Un paysagiste botaniste sur le chemins du monde*, red. Florence ANDRÉ i Stéphanie de COURTOIS, Paryż 2001, s. 241-244, tu 242. Por. też: Izabela JAROSZ, „Powrót do tendencji formalnych w polskim piśmiennictwie o ogrodach na tle przemian w sztuce ogrodowej wybranych krajów Europy Zachodniej i Ameryki Północnej”, *Modus*, (V) 2004, 115-156.

²¹ Pałac ten w dotychczasowej literaturze przedmiotu uznawany był za dzieło anonimowego architekta berlińskiego. Projekty pałacu (a także fotografie już zrealizowanej budowli) zachowały się w: *Geheimes Staatsarchiv Preussische Kulturbesitz, IX HA, Bilder, Architekturatelier Schwechten*, (dalej *GStA PK, IX HA, Bilder, Arch. Schwechten*) sygn. Nr 225, Bl. 1-8; Nr 730, Bl. 1-2; Nr 731, Bl. 1-6; Nr 865, Bl. 1-2. Projekt ten jest w katalogu archiwalnym błędnie opisany jako „Brody (Galizien)”, co utrudniało badaczom w dotychczasowej literaturze prawidłową identyfikację obiektu.

²² Por. przypis 7.

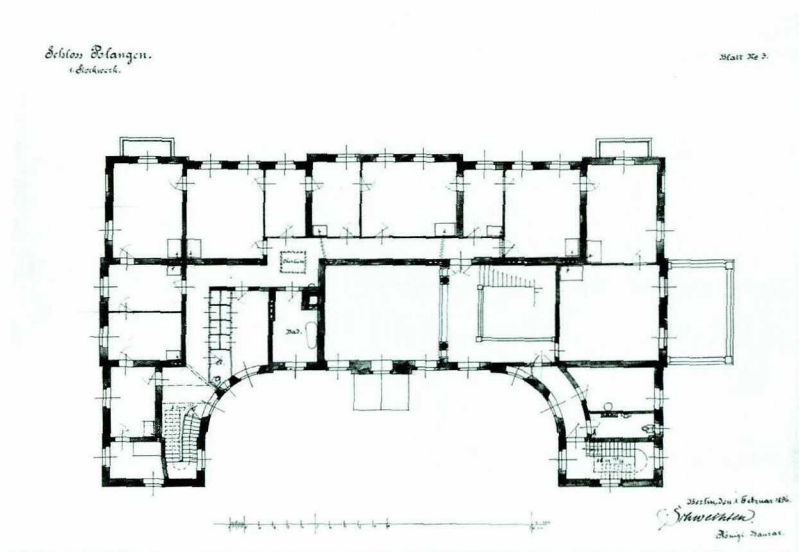
3. Pałac w Łodzi, projekt F. Schwechtena, rzut parteru, 1896 r.

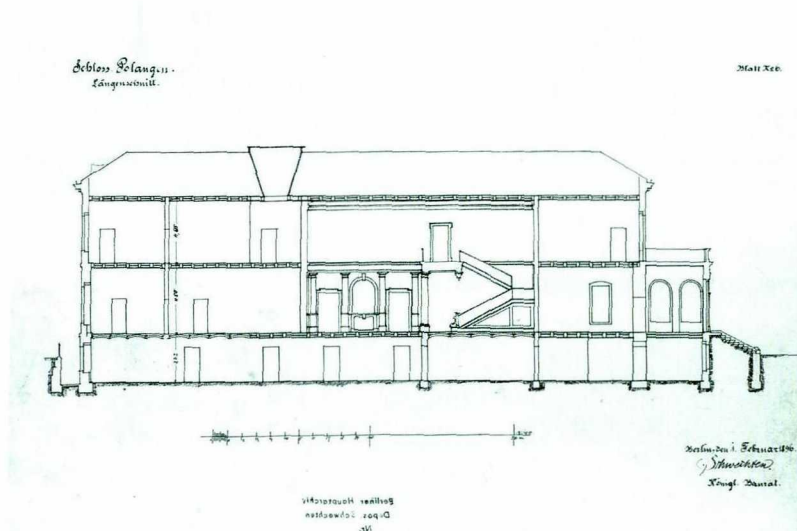
4. Pałac w Łodzi, projekt F. Schwechtena, przekroje poprzeczne, 1896 r.

Zespół zachowanych w archiwum berlińskim projektów Schwechtena do pałacu w Łodzi jest oczywiście dalece niekompletny. Większość arkuszy miała własną numerację. Najwyższy numer na zachowanym rysunku to 116, a w archiwum jest ich 58, w tym część to nienumerowane szkice i projekty techniczne. Brakuje niestety, jak już wspomniałam, rysunków ukazujących wstępną fazę projektową. Najstarsze zachowane projekty to rysunki realizacyjne. Jest to zespół rzutów wszystkich kondygnacji, przekrojów poprzecznych i podłużnych pałacu oraz rysunek fasady²³. Poza tym w zespole są także rysunki

²³ GStA PK, IX HA, Bilder, Arch. Schwechten, sygn. Nr 559, Bl. 4-7, Bl. 10-15; Nr 560, Bl. 3; Nr 564 Bl. 1-3.

5. Pałac w Połędze, projekt F. Schwechtena, rzut I piętra, 1896 r.

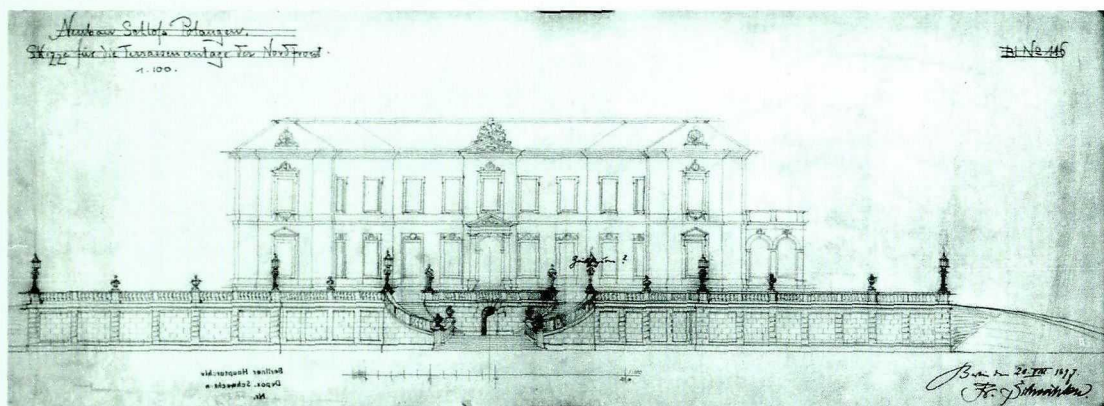

6. Pałac w Połędze, projekt F. Schwechtena, przekrój podłużny, 1896 r.

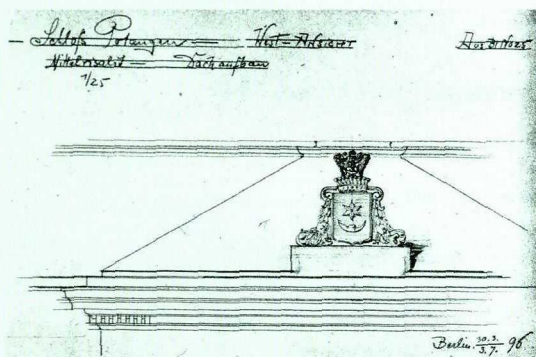
czterech elewacji, pierwotnie datowane na 1896 r., których użyto jako podkładów do prze-projektowania nowych dachów w 1916 r., wyskrobując daty i dachy na starych rysunkach, ale zachowując pierwotny wygląd fasad i formę bryły²⁴.

Schwechten zaprojektował symetryczną, piętrową, wysoko podpiwniczoną budowlę z fasadą zwróconą na północ, na rzucie płytkiej litery U, złożoną ze zwartego korpusu i pary bardzo krótkich, ustawionych pod kątem prostym frontowych skrzydeł, z tym, że ich wewnętrzne naroża styku z korpusem zostały ćwierćkolistie wyoblone. Wejście główne

²⁴ GSiA PK, IX HA, Bilder, Arch. Schwechten, sygn. Nr 560, Bl. 4-8.

7. Pałac w Łodzi, projekt F. Schwechтена, fasada i taras pn., 1897 r.

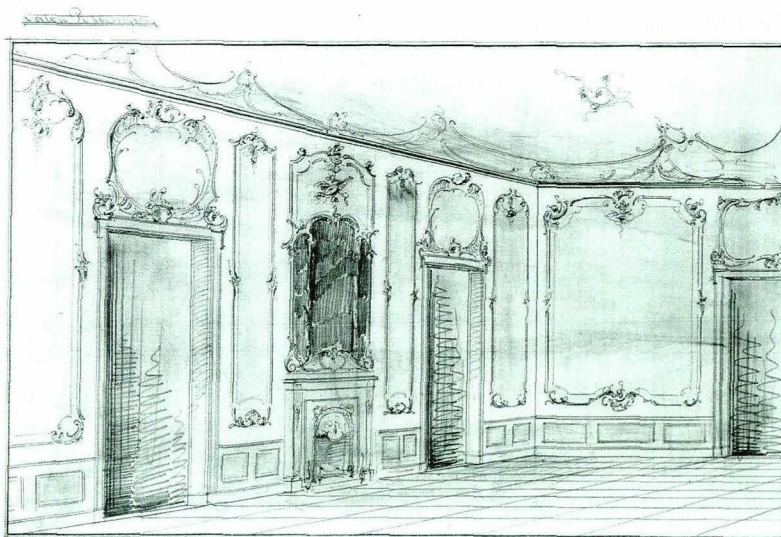
8. Pałac w Łodzi, projekt F. Schwechテナ, szkic kartusza herbowego w elewacji bocznej, 1896 r.

9. Pałac w Łodzi, kartusz w fasadzie.
Fot. 2005 r.

osłonięte było niewielkim przedsionkiem z parą kolumn wspierających trójkątny naczółek, a przy elewacji bocznej od zachodu umieszczona została niewielka otwarta arkadami weranda.

Kondygnacja piwniczna przeznaczona została na pomieszczenia gospodarcze i dla służby. Rozmieszczono tam pokoje mieszkalne dla służących oraz pralnię, spiżarnię a pod częścią zachodnią złożoną z kilku pomieszczeń kuchnię. Ośią parteru był zajmujący centralną część traktu północnego wysoki, ciągnący się przez dwie kondygnacje hol z paradną klatką schodową po prawej (il. 3). W trakcie ogrodowym na osi znalazł się salon, na prawo od niego pokój dzienny i dalej ogromna jadalnia zajmująca skrzydło zachodnie, zaś na lewo od salonu znajdował się buduar, a dalej sypialnia państwa domu i w skrzydle wschodnim pokoje dla dzieci. Pokoje reprezentacyjne – buduar, salon i pokój dzienny – położone były w amfiladzie, a łączące je dwuskrzydłowe drzwi zaprojektowane zostały jako przesuwane. Na lewo od holu, naprzeciw sypialni znalazły się łazienka i toalety. Komunikację pionową, oprócz klatki paradnej, zapewniały też dwie służbowe klatki schodowe w skrzydłach bocznych (il. 4). Na piętrze w zewnętrznych traktach korpusu i skrzydeł rozlokowano 14 pokoi dziecięcych i gościnnych oraz łazienki (il. 5). Komunikację zapewniał wewnętrzny korytarz, poprowadzony środkiem wzdłuż budynku za ścianą holu, doświetlony górnym światłem doprowadzonym z okna w dachu specjalną drewnianą obudową (il. 6).

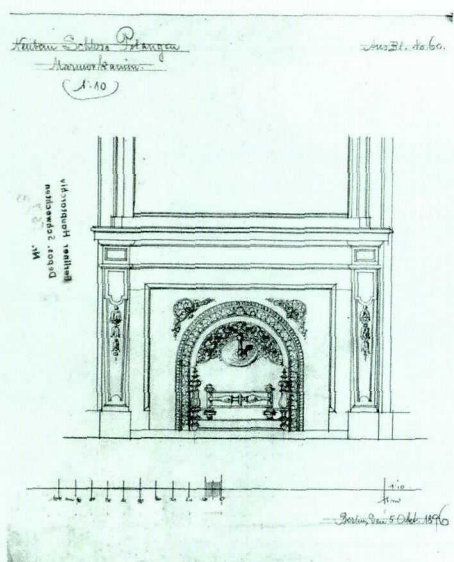

10. Pałac w Połędze, projekt F. Schwechтена, szkic dekoracji salonu

11. Pałac w Połędze, salon.
Fot. 2005 r.

W projekcie rozkładu wnętrz dostrzec można dużą dbałość o optymalne wykorzystanie światła dziennego, nawet kosztem rezygnacji z tradycyjnych rozwiązań planistycznych. Pomieszczenia z oknami wychodzącymi tylko na północ, czyli frontowymi to wyłącznie hol, łazienki i klatki schodowe. Wszystkie pokoje, nawet służbowe, mają okna wychodzące na wschód, południe lub zachód. Obawa przed słabym doświetleniem legła zapewne u podstaw decyzji o urządzeniu wysokiego, dwukondygnacyjnego holu z dwoma rzędami okien, pomimo że było to dość niepraktyczne, bo tworzyło przestrzeń trudną do ogrzania. Zmusiło też architekta do zaprojektowania dość dziwacznej galerii zawieszanej nad hollem, łączącej schody z wejściami do korytarzy i jednego z pokoiów na piętrze.

12. Pałac w Połędze, projekt F. Schwechтена, kominek w salonie, 1896 r.

Wydaje się też, że właśnie problem właściwego wykorzystania światła był przyczyną wybrania przez architekta takiej formy dla rzutu i bryły pałacu. Ćwierćkoliste wyoblenia wewnętrznych naroży pomiędzy skrzydłami a korpusem miały swoje uzasadnienie praktyczne, a nie estetyczne. Łukowate ściany i w konsekwencji skośnie ustawione okna miały szansę „wyłapać” więcej promieni słonecznych o poranku i zmierzchu.

Z zachowanych w zespole rysunków technicznych wynika, że pałac wyposażony był we wszystkie nowoczesne, jak na ówczesne czasy instalacje techniczne, a ich projektantem był Hermann Liebau z Magdeburga²⁵. Skanalizowane łazienki zaopatrzone były w ciepłą i zimną wodę, pokoje w centralne ogrzewanie i system pieców, a dekoracyjne ogrzewanie w postaci kominków zainstalowano tylko w salonie i w holu. Dobrze wyposażona była także kuchnia, połączona windą z pomieszczeniem kredensowym.

Zaprojektowane przez Schwechтена elewacje wpisywały się w modny wówczas nurt neorenesansu. Repertuar użytych elementów architektonicznych i dekoracji był w gruncie rzeczy dość oszczędny. Fasadę urozmaicał jednoosiowy pseudoryzalit środkowy (il. 7), w elewacji ogrodowej pseudoryzalitami wyróżnione zostały trzy osie środkowe i pojedyncze skrajne, a w elewacjach bocznych umieszczono dwuosiowe pseudoryzality środkowe. Elewacje pozbawione były architektonicznych podziałów pionowych, gzymsami międzykondygnacyjnymi i kordonowym zostały zaznaczone jedynie podziały poziome. Fasadę wieńczył kartusz z herbami Leliwa Tyszkiewiczów i Korzbok Łąckich (il. 9). Mniejsze kartusze z herbami Tyszkiewiczów znalazły się w zwieńczeniach elewacji bocznych (il. 8)²⁶.

Okna ujęte w proste, profilowane obramieniach miały zwieńczenia albo w postaci trójkątnych naczółków (na drugiej kondygnacji ryzalitów), albo płyciny (na parterze) z płaskorzeźbionymi dekoracjami w postaci umieszczonych na przemian waz z owocami i girlandami laurowymi lub wieńców z liści dębowych z kołczanami i pochodniami. Wy różniały się jedynie trzy zamknięte półkoliście port-fenêtre’y na osi elewacji ogrodowej, ozdobione w nadłuczach płaskorzeźbami skór zwierząt z głowami w kluczach; po środku lwa, a po bokach baranów.

²⁵ GStA PK, IX HA, Bilder, Arch. Schwechтен, sygn. Nr 559, Bl. 11 i 13.

²⁶ W zespole rysunków zachował się szkic herbu nad elewację boczną: GStA PK, IX HA, Bilder, Arch. Schwechтен, sygn. Nr 567, Bl. 1.

Drugi zespół zachowanych rysunków Schwechтена dotyczy fazy projektowania dekoracji wnętrz. Większość z nich jest niedatowana, a spośród datowanych najwcześniejszy pochodzi z 3 września 1896, zaś najpóźniejszy z 17 lutego 1897. Pozwala to przypuszczać, że podczas pierwszego sezonu budowlanego w 1896 r. zbudowano pałac pod dach, a drugi sezon przeznaczony był już na prace wykończeniowe.

Sześć rysunków dotyczy dekoracji salonu²⁷. Zaprojektowany został, zgodnie z popularynym w końcu XIX w. schematem, w stylu rokoka. Zachował się wstępny ołówkowy szkic z wolnej ręki ukazujący widok wnętrza (il. 10), a także seria rysunków poszczególnych elementów: sztukaterii sufitu, sztukaterii ścian, kominka (il. 12) i oprawy lustra. Wszystkie są wersją realizacyjną.

Dziesięć następnych rysunków odnosi się do holu głównego i paradowej klatki schodowej²⁸. Jej dekoracja była lekko klasycyzująca (il. 13-14). Charakter temu wnętrzu nadawała ażurowa struktura rozdzielająca hol od klatki, złożona w pierwszej kondygnacji z pary marmoryzowanych kolumn tokańskich ujmujących wejście na schody, a zarazem dźwigających galerię komunikacyjną, na której w spiętrzonej porządku ustawiono drugą parę marmoryzowanych kolumn z kapitelami kompozytowymi. W pierwszej kondygnacji hol i klatka schodowa miały zróżnicowaną dekorację ścian: hol miał niskie boazerie, a wyżej dekorację płycinową ze sztukateriami i kominek na osi wejścia, natomiast klatka schodowa miała jedynie płytki rysunek boni w tynku. Na drugiej kondygnacji oba połączone pomieszczenia obiegała dekoracja płycinowa z podwieszonymi na sztukatorskich girlandach owalnymi lustrami. Ich zastosowanie pozwalało spotęgować siłę światła padającego przez wychodzące na północ okna. Wśród projektów Schwechтена, oprócz dokładnych rysunków elementów sztukatorskich, zachowały się też wariantowe szkice balustrad schodów i galerii, a także żeliwnych kandelabrow oświetleniowych²⁹.

Nie zachowały się rysunki do innych pomieszczeń z wyjątkiem projektu drzwi do buduaru (il. 17)³⁰. Także i ten rysunek jest wersją realizacyjną. Brak też projektów sztukaterii dla neoregencyjnej sypialni i neoklasycystycznych buduaru i pokoju dziennego, ale same dekoracje dotrwały do dziś w niezmienionym stanie. Pozostałe pomieszczenia pozbawione były efektownych dekoracji; sztukaterie ograniczone zostały do profilowań obiegających sufity i niewielkich rozet pod żyrandole.

Kolejną fazę prac projektowych wyznaczają cztery rysunki z września 1897 r., dotyczące frontowej części rozległego tarasu na którym wznosi się pałac. Płyta tarasu została odsunięta od ścian pałacu tworząc rodzaj „fosy”, umożliwiającej oświetlenie pomieszczeń piwnicznych i bezpośrednią komunikację z nimi. Od frontu taras obudowany był potężną ścianą oporową w części środkowej wybrzuszoną, z wachlarzowymi dwubiegowymi schodami i niszą na osi (il. 18). Podjazdy urządzone zostały z boków pałacu.

Datowanie projektów tarasów pozwala mniemać, że w 1897 r. pałac był już na ukończeniu i być może już pod koniec tego roku nadawał się do zamieszkania. Nic nie wiadomo na temat ewentualnego pobytu w Połądze projektanta pałacu, Franza Schwechтена, wiadomo jedynie, że pracami na miejscu kierował budowniczy z Memla (ob. Kłajpeda) nazwiskiem Werner³¹.

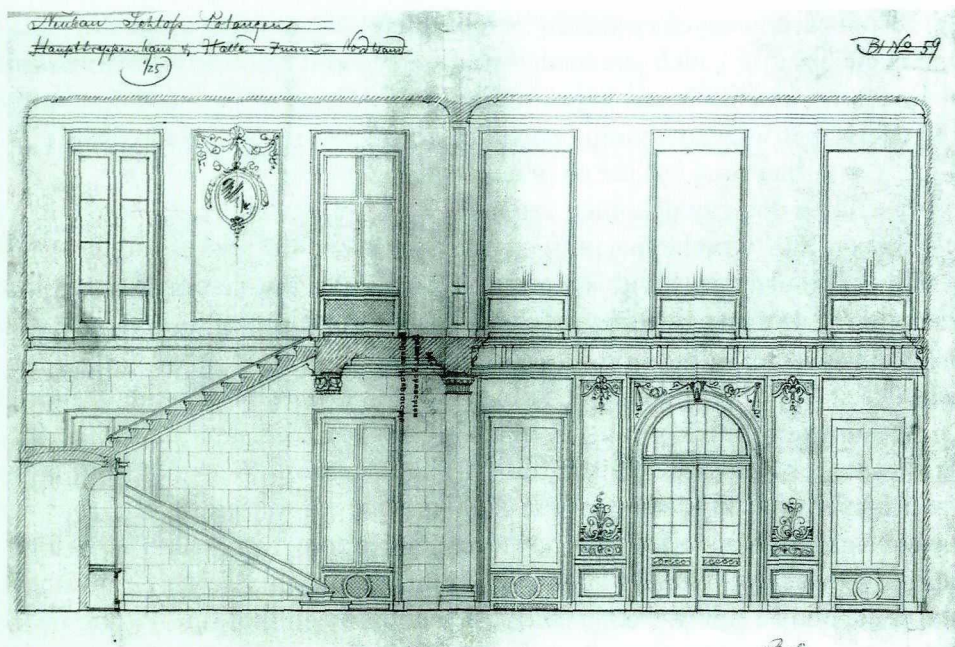
²⁷ *GStA PK, IX HA, Bilder, Arch. Schwechten*, sygn. Nr 562, Bl. 1-5 i 567 Bl. 3.

²⁸ *GStA PK, IX HA, Bilder, Arch. Schwechten*, sygn. Nr 563, Bl. 1-7; Nr 567, Bl. 4 i Nr 561, Bl. 1-2.

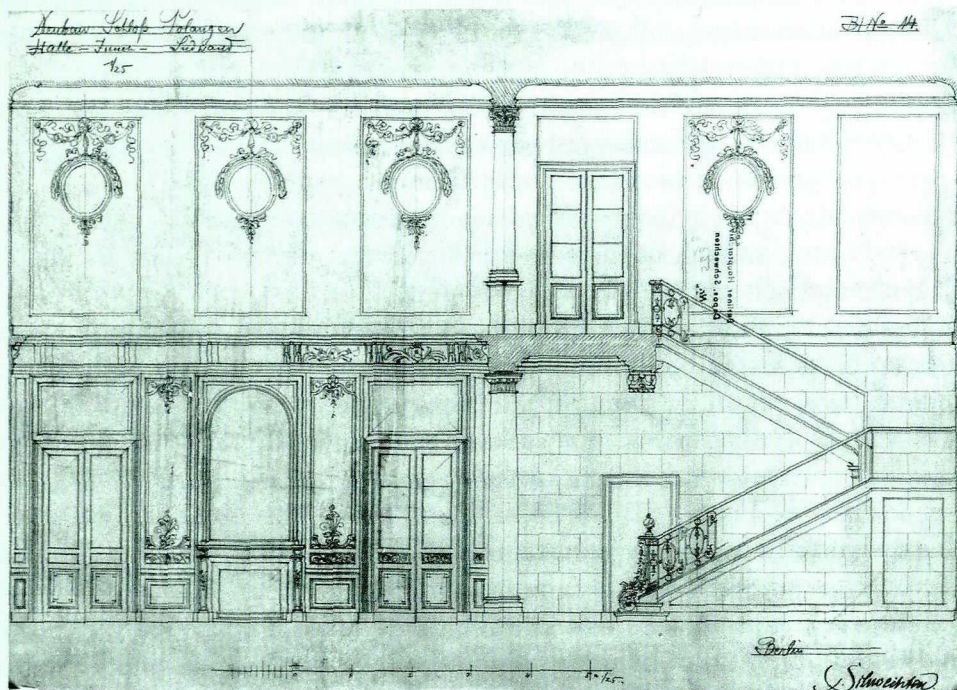
²⁹ *GStA PK, IX HA, Bilder, Arch. Schwechten*, sygn. Nr 561, Bl. 1-2.

³⁰ *GStA PK, IX HA, Bilder, Arch. Schwechten*, sygn. Nr 567, Bl. 2.

³¹ Informację tę uzyskałam od Alfreda Tyszkiewicza.

13. Pałac w Połędze, projekt F. Schwechtena, hol i klatka schodowa – widok na ścianę pn.

14. Pałac w Połędze, projekt F. Schwechtena, hol i klatka schodowa – widok na ścianę pd.

Historia budowy pałacu w Połędze jeszcze się wówczas jednak nie zakończyła. W 1907 r. Tyszkiewiczowie zdecydowali o dobudowaniu do pałacu domowej kaplicy. Tego

roku poświęcony został w mieście ogromny neogotycki kościół, wzniesiony na miejscu drewnianej świątyni stojącej tu od końca XVI w. Projektantem nowej budowli był sprowadzony ze Szwecji przez biskupa libawskiego architekt Karl Eduard Strandmann. Budowa i wyposażenie były możliwe dzięki walnemu wkładowi finansowemu Feliksa i Antoniny Tyszkiewiczów. Jednak odległy miejski kościół nie zaspokajał potrzeb ich pobożności. O zaprojektowanie rozbudowy pałacu zwrócili się do Schwechтена, zamawiając oprócz kaplicy także projekt dobudowy werandy z tarasem na piętrze przy elewacji tylnej. Rysunki w archiwum Schwechтена dotyczące tej rozbudowy noszą daty od kwietnia 1907 do marca 1908 r. i zapewne w tym samym roku zostały zrealizowane³².

Kaplica zaprojektowana została przy bocznej, zachodniej elewacji pałacu, na

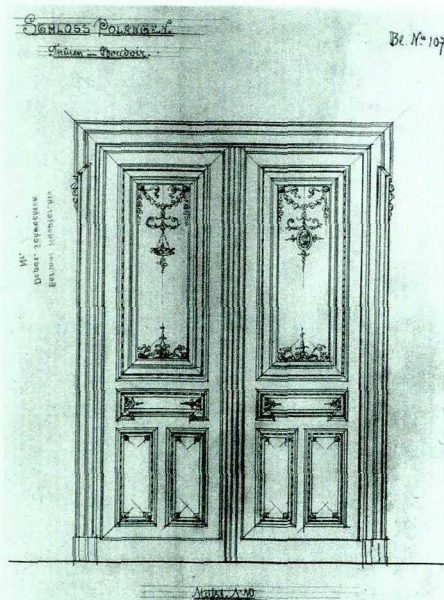
16. Pałac w Połędze, klatka schodowa w holu.
Fot. przed 1939 r.

15. Pałac w Połędze, kuta balustrada schodów. Fot. 2006 r.

przedłużeniu istniejącej z tej strony niewielkiej werandy, która miała zostać przekształcona w łącznik komunikujący jadalnię z kaplicą (il. 19). Budowli tej Schwechтен nadał kształt ośmioboku krytego kopułą, z niewielką półkolistą apsydą od zachodu. Ponad boniowanym cokołem elewacje kaplicy miały pozostać gładkie, jedynie przeprute oknami: prostokątnymi w ścianach północnej i południowej oraz owalnymi w skośnych. Ponad oknami przewidziano płaskorzeźbione płyciny, a w zwieńczeniu balustradową attyką. We wnętrzu kaplicy zaprojektowane były delikatne klasycyzujące dekoracje sztukatorskie. Schwechтен zaproponował dwa warianty łącznika – z dostawieniem do werandy dwuosioowego

³² GStA PK, IX HA, Bilder, Arch. Schwechтен, sygn. Nr 566, Bl. 1-8 (Kaplica); Nr 560, Bl. 1-2 i Nr 568, Bl. 5-6 (Weranda).

17. Pałac w Połędze, projekt
F. Schwechtena, drzwi buduaru

lub jednoosiowego członu; zrealizowano wariant drugi. W projekcie płaskorzeźbioną płycinę nadokienną wypełniać miało przedstawienie Matki Boskiej z Dzieciątkiem w otoczeniu aniołów, ale ostatecznie powstała płaskorzeźba z chrystologicznym symbolem pelikana karmiącego młode własną krwią. W okna wstawiono witraże „roboty monachijskiej” z przedstawieniami Matki Boskiej i świętych: Józefa, Antoniego, Jana Ewangelisty, Feliksa i Kazimierza³³.

Budowa nowej werandy stała się konieczna wobec przeznaczenia starej na łącznik wiodący do kaplicy. Miała zostać dobudowana do elewacji tylnej, południowej, symetrycznie na osi korpusu, szerokości trzech osi. Schwechten i tym razem zaproponował kilka różniących się drobnymi szczegółami wariantów. Taras na piętrze zamierzał wesprzeć na czterech tokańskich kolumnach, z tym że jeden z wariantów przewidywał dodatkową parę kolumn w połowie głębokości werandy. Na jednym z rysunków weranda została całkowicie przeszklona

i chyba ten właśnie wariant został zrealizowany, choć dziś nie ma już śladu po ramach okiennych (il. 21).

Do przebudowy pałacu w Połędze Tyszkiewiczowie zaangażowali Schwechtena jeszcze raz w 1916 r. Zdecydowali się wówczas na dobudowanie na poddaszu pokoiw gościnnych. W tym celu zamówili u Schwechtena projekt nowego, znacznie wyższego dachu mansardowego oraz rozplanowania pokoiw. Architekt wywiązał się z zadania, sporządzając projekty nowego dachu z rozkładem pomieszczeń (il. 22)³⁴. Dodatkowo sporządził komplet rysunków ukazujących wszystkie elewacje z nowym dachem, ale posłużył się starymi projektami elewacji, nie uwzględniającymi istnienia dobudowanych w 1908 r. kaplicy i werandy południowej (il. 23-25)³⁵. Projekt przewidywał urządzenie na poddaszu 9 pokoiw gościnnych, które rozlokowane miały być w trakcie południowym i w zewnętrznych traktach skrzydeł bocznych oraz uzyskanie dodatkowych powierzchni gospodarczych w nieoświetlonych pomieszczeniach na osiach kartuszy wieńczących elewacje boczne. Datowane na maj i lipiec 1916 r. projekty nie zostały zrealizowane.

Równoległe z budową pałacu trwały prace przy zakładaniu parku, zaprojektowanego przez wspomnianego już Édouarda André. Wiadomo, że sławny francuski projektant ogrodów wraz z synem René odbył w 1898 r. podróż na Litwę, odwiedzając po drodze, jak już wspomniałam, założone przez siebie parki w Samostrzelu i Potulicach. Na Litwie, zanim dotarł do Połagi, odwiedził powstające w tym czasie według jego projektu parki w rezydencjach braci Feliksa Tyszkiewicza w Landwarowie i Zatroczu oraz w Wace, należącej do Jana Józefa Tyszkiewicza, stryjecznego brata Feliksa³⁶. Przyroda Litwy,

³³ Stanisław KARWOWSKI, *Połęga i Kretynga*, Poznań 1913, s. 9.

³⁴ *GSIA PK, IX HA, Bilder, Arch. Schwechten*, sygn. Nr 559, Bl. 8-9, Nr 560, Bl. 9-10.

³⁵ *GSIA PK, IX HA, Bilder, Arch. Schwechten*, sygn. Nr 560 Bl. 4-8.

³⁶ PILKAUSKAS, *Parko autentiškumo...*, s. 49-67, tu s. 58.

